

378(082)
Ф79

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ім. М. ДРАГОМАНОВА
ФУНДАЦІЯ ім. ОЛЕГА ОЛЬЖИЧА
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
ІНСТИТУТ
МІСЬКИЙ ТА ЖОВТНЕВИЙ РАЙОННИЙ ВІДДІЛИ
НАРОДНОЇ ОСВІТИ м. КРИВОГО РОГУ

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ
СТУДЕНТІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ТА
УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

(Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції)

частина I

КИЇВ—КРИВИЙ РІГ

1995 р.

Учені вважають, що процес формування комунікативної компетенції мав би свій неповний вияв за умови ігнорування ортологічного аспекту. У наш час проблема культури мовлення набуває вагомого значення. Вирішенню цієї проблеми значною мірою сприяє введення ортологічного культурознавчого) матеріалу у зміст кожного уроку, що дасть можливість глибоко осмислити не лише саму систему мови, а й можливість її соціального застосування. Видами ортологічної роботи може бути тлумачення слів, уведення їх у контексти, аналіз контекстів; виразне читання текстів різних стилів; написання творів-мініатюр; редагування, що передбачає оцінювання нормативності, доцільності, вживання тих чи інших повних засобів, функціонування у мікроконтекстах.

Отже, такі нові підходи до навчання, як діяльність або діяльнісно-комунікативний, емоційно-смысловий з принципово нових позицій вирішують проблему оволодіння українською мовою, сприяють становленню і розвитку особистості, формуванню національної самосвідомості учнів.

С. КАРАМАН, О. КАРАМАН

ЛІНГВО-МЕТОДИЧНІ І ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ОРФОГРАФІЧНОЇ ГРАМОТНОСТІ УЧНІВ

Сьогодні, в добу оновлення усіх структур нашого суспільства, значних змін у системі освіти, зростають вимоги до підвищення якості шкільного навчання. За цих обставин об'єктивно актуалізується проблема міцності знань учнів.

Складний і багатогранний процес відродження національної культури українського народу висуває особливі вимоги до вивчення української мови в школі.

Одним із важливіших завдань навчання є практичне оволодіння системою рідної мови для підготовки випускників до різних видів громадської діяльності. У розв'язанні цього завдання особливе місце належить роботі над підвищенням писемної грамотності учнів, орфографічної зокрема:

Письмо невіддільне від орфографії, яка визначає норми писемної форми мовлення. Для повного оволодіння літературною мовою необхідно знати і зберігати мовні норми.

У свій час обґрунтовувалися різні підходи до навчання орфографії: одні методисти підкреслювали вирашальну роль прийому списування (А. Томсон, В. Малаховський, Д. Державин, О. Миртов, Е. Мейман, В. Лай та ін.), інші обґрунтовували ефективність вироблення орфографічних навичок на основі засвоєння теорії граматики (К. Ушинський, О. Пешковський, Ф. Буслаєв, Д. Тихомиров, М. Бунаков,

С. Чавдаров та ін.), ще інші пропонували принципи диференційованого підходу в засвоєнні орфограм (О. Біляєв, М. Разумовська, П. Жедек, В. Репкін, М. Баранов та ін.).

Цей останній підхід поділяють психологи (Д. Богоявленський, С. Рубінштейн, П. Гальперін, С. Іуйков, П. Іванов, М. Пучковський та ін.).

Істотним недоліком орфографічних знань, умінь і навичок учнів є їх безсистемність: численні правила слів сприймаються школярами як хаотичний набір розрізнених приписів. Тому не дивно, що не завжди досягається потрібний рівень практичних умінь і досить часто втрачається інтерес до вивчення мови:

Відомо, що І. П. Павлов відзначив особливу роль кінестезичних подразників для засвоєння правопису. Повторення перед записом слова, орфографія якого або окремих його частин заснована на вимові, служить надійною опорою у уточненні його звукового складу. Звук стає чіткішим, якщо його артикулювання викликає відповідні кінестезичні імпульси, які йдуть від мовного апарату в кору, великих півкуль головного мозку. Цим створюються необхідні умови для яскравого уявлення букви і, що не менш важливо, розвивається пам'ять учнів, яка в процесі закріплення знань має виняткове значення.

Ці положення були використані в методиках викладання мови, зокрема української. Так, у навчальному посібнику за редакцією С. Х. Чавдарова і В. І. Масальського для студентів філологічних факультетів університетів та педінститутів правописна навичка визначається як «кінцевий продукт мислення, свідомої роботи, свідомого і неоднократного повторення певних, взаємообумовлених психофізіологічних актів, які відбуваються під час письма щоразу за інших обставин, за інших умов».

М. В. Бардаш, уточнюючи вищевикладене формулювання орфографічної навички, підкреслює, що формування навичок визначається не частотою повторення, а включенням у процес тренування активної і свідомої діяльності людини, у якій провідну роль відіграє мислення.

Питання наступності між початковою і середньою ланками загальноосвітньої школи завжди було і залишається актуальним. Особливо тепер, на етапі перебудови шкільної мовної освіти, оновлення її змісту, вдосконалення методики навчання. Незважаючи на те, що в початкових класах учні

Див.: Методика викладання української мови в середній школі // За ред. С. Х. Чавдарова і В. І. Масальського. — К.: Рад. школа, 1962, — с. 228.

ознайомлюються майже з усіма головними правилами української звуко-буквеної орфографії, за перші чотири роки навчання вони одержують лише первинне елементарне уявлення про правила орфографії, вчать застосовувати їх у певній лексиці в рамках нескладних синтаксичних конструкцій в умовах спеціально організованого навчального письма. Тому, враховуючи реальні можливості учнів середньої ланки, важливо не тільки не втратити досягнутого в справі формування грамотного письма, але й закріпити, вдосконалити відповідні орфографічні вміння й навички.

Психологічні дослідження доводять, що оптимальні умови для організації навчання створюються тоді, коли в навчальному процесі виділяють фундаментальні поняття, навколо яких концентрується теоретичний матеріал і які лежать в основі формування практичних навичок. Висновки психологів знаходять підтримку серед методистів.

Одним із основних шляхів інтенсивного вивчення рідної мови є застосування різних способів структурування навчального матеріалу, тобто вивчення укрупненими, логічно завершеними частинами.

У Пояснювальній записці Програми середньої загальноосвітньої школи. Рідна мова. 5—11 класи. — Міністерство освіти України. — К.: Освіта. — 1993 р. зазначається, що вивчення мовного матеріалу укрупненими частинами забезпечує потрібну якість знань, їх системність.

Досвід підтверджує, що вивільнення навчального часу дає змогу урізноманітнити заняття, змінювати технологію уроків.

Стержнем укрупнення під час вивчення фонетики у п'ятому класі є спеціальний аналіз двох найважливіших орфографічних понять, навколо яких має бути зосереджений увесь програмний матеріал: поняття про орфограму і поняття про найбільш загальне правило (закон) написання.

Після з'ясування найважливіших орфографічних понять доцільно застосовувати фонетико-орфографічний розбір. Виконання його розвиває орфографічну пильність, формує вміння перевіряти орфограми, дозволяє глибше осмислити закономірні відношення, що зв'язують усну і писемну форму мови.

Експериментальне дослідження методики вивчення фонетики у п'ятому класі показало доцільність під час фонетико-орфографічного розбору йти від звука до букви, а не від букви до звука, як це узвичаєно у фонетичному розборі. Характеризуючи звук, поряд із іншими ознаками, учні вказують на його позицію в слові, переходячи від звуків

до букв, виділяють орфограми, роблять висновки, підтверджуючи правилом.

Подаємо зразок розбору на прикладі слова крем'яний. Слово кре-и-м'яний. У ньому 3 склади: крем-йа-ний. Третій склад наголошений: кре-и-м'яний (голосний е-и учні записують так, як чують), тому у зразку подаємо обидва варіанти:

(кремйаний)

(кримйаний)

(к) — приголосний, твердий, глухий, позначається літерою (ка).

(р) — приголосний, твердий, дзвінкий, позначається літерою (ер).

(е) — голосний, ненаголошений — слабка позиція, орфограма, позначається літерою (е).

(и) — голосний, ненаголошений — слабка позиція, орфограма, позначається літерою (е).

(м) — приголосний, твердий, дзвінкий, позначається літерою (ем).

(й) — приголосний, м'який, дзвінкий

(а) — голосний, ненаголошений

позначаються літерою (я).

(н) — приголосний, твердий, дзвінкий, позначається літерою (ен).

(и) — голосний, наголошений — сильна позиція, позначається літерою (и).

(й) — приголосний, м'який, дзвінкий, позначається літерою (йот).

Далі учнями відшукуються орфограми. Перша в корені слова. Добирається спільнокореневе слово, в якому сумнівний голосний у сильній позиції, тобто наголошений — кр-е-м'я: Отже, треба писати літеру е).

Друга орфограма — апостроф після (ем) перед (я), що означає два звуки (йа) в корені слова.

У методиці особливе значення має варіативність тренувального матеріалу. Апробуючи ефективність рекомендованих вправ, ми намагалися звуки, звукосполучення і слова, за своєю вимові і правопису яких викликали утруднення в мові учнів, подавати в різних варіантах.

Одним із них є використання таблиць, що містять матеріал для спостереження. Так, під час вивчення правильної мови та написання И, і після Ж, Ч, Ш, Щ та Г, К, Х у коренях слів можна запропонувати для аналізу записані на таблиці такі рядки слів:

жінка — жона
зачіска — чесати

жилка
чистий

шість — шести
щічка — щоки
гірка — гора
кіл — кола
похід — походу

шити
гинути
щирий
хитати
килим

Інший варіант — застосування динамічних таблиць, що мають лицьову сторону і зворотний бік. На лицьовій стороні записуються слова з пропущеною орфограмою. Вчитель їх не читає, учні записують самостійно лише ті, правильність яких не викликає сумнівів, решту записують із пропущеною буквою.

Після запису вчитель виявляє кількість слів, що викликали труднощі під час написання. Далі застосовується зворотний бік таблиці. Учні перевіряють написане, роблять відповідні висновки. Слова, в яких допущені помилки, вводяться в мікротексти.

Корисно практикувати і такий вид роботи, як складання таблиць самими учнями за матеріалом підручника.

Доцільним є читання вголос прислів'їв, приказок, скоромовок із дотриманням правильної вимови звуків і наступним виявленням орфограм. Наприклад, на дошці записані такі прислів'я, приказки і скоромовки:

1. Вірний приятель — то найбільший скарб.
2. Людям косовиця, а лежачий веселиться.
3. Дивиться лисицею, а думає вовком.
4. Під лежачий камінь вода не тече.
5. В горішнику горішина горішками обвішана.
6. Годувала гава гавенят на ганку.

Зготувала в горщику гарну запіканку.

(народна творчість)

Учні їх читають, називають орфограми, після чого тексти стираються, у зошит записуються із пам'яті.

Досвід переконує, що у процесі вивчення фонетики у 5-му класі слід враховувати практичну мету, заради досягнення якої дається поняття «орфограма».

Увага учнів привертається до двох протилежних явищ письма: в одних випадках слово, що вимовляється, його окремі звуки позначаються лише однією «своєю» літерою; в інших випадках при незмінюваній вимові виникає вибір букв.

Наприклад, для пояснення суті поняття спочатку аналізуються слова такі як: школа, книга, руки, вік, трава (слова без орфограм) і пропонується провести спостереження.

До чого призвела б заміна хоч однієї з літер у поданих словах?

Шк-а-ла, к-р-ига, р-і-ки, с-ік, тра-с-а,

У процесі лінгвістичного експерименту учні міркують так: у слові школа не можна замінити жодної букви без того, щоб слово не змінювало свого звучання і значення. Отже, заміна букв у слові неможлива, тому неможлива і орфографічна помилка. Якщо ж замість потрібної букви написати іншу, то це буде не помилка, а просто це слово заміниться іншим, перше ж перестане існувати.

Це один із практичних способів виявлення орфограм, коли учні мають на озброєнні спосіб дії: «якщо є вибір букв, то в слові є орфограма».

Уміння виявляти орфограми виробляється і закріплюється виконанням різних типів тренувальних вправ.

1. Прочитайте слова і запишіть тільки ті з них, у яких є орфограми.

День, весна, життя, дитина, парта, птах, село, четвер, вишень, чемпіон, пшоно, чесний, дорога, сон, квітка, візок, лимон, море, пливти, вікно, кишеня.

2. Прочитайте текст і випишіть у стовпчик слова з орфограмою в корені, потрібну букву підкресліть.

Путі — дороги перехресні
Верстали прадіди й діди
І назви нам земні й небесні
лишили в мові назавжди.

(Д. Білоус)

Для закріплення навичок на правила вживання м'якого знака й апострофа можна практикувати різні тренувальні вправи, самостійно дібраними вчителем, та ті, що в підручнику.

1. Прослухайте записані на магнітофонну плівку пари слів. Правильно прочитайте їх. Які звуки позначаються виділеними буквами? Вимовте ці звуки. Як вимовляються слова, що пишуться з апострофом і без апострофа?

р-яд — бу-р'ян	під'-ї-хати — при-ї-хати
бу-р-як — пі-р'-я	в'-ї-зд — ви-ї-зд
морк-в-я-ний — чер-в'-як	п-юре — п'-ють
по-д-якувати — пі-д'-язичний	ть-м-яний — м'-ята

2. Прочитайте і поясніть написання слів, дібравши до кожного з них ще по два на те ж правило вживання апострофа. Запишіть їх.

Сузір'я, солов'ї, з'явитися, в'ється, матір'ю, пам'ять, свято, в'язь, духмянний, торф'яний, з'ясувати, роз'яснити, рум'яний.

Такі вправи дають змогу учням глибше усвідомити відмінності між вимовою та написанням слів, сприяють систематизації знань і формуванню в учнів орфографічних умінь і навичок.

На підставі вищевикладеного можна можна зробити висновок про те, що в основі орфографічної грамотності учнів лежить поетапне формування правописних умінь, що складаються із певних орфографічних дій, виконання яких забезпечується системою вправ, що використовуються залежно від змісту мовного матеріалу і від етапу лінгвістичної освіти.

О. КАРАМАН, С. КАРАМАН, О. НОВОПАШИНА

ФОРМУВАННЯ В УЧНІВ ОРФОГРАФІЧНИХ УМІНЬ І НАВИЧОК НА ФОНЕТИЧНІЙ ОСНОВІ

Детальний аналіз програм з української мови подано у працях відомих учених (С. Х. Чавдарова, В. І. Масальського, А. П. Медушевського, Е. М. Дмитровського, О. М. Біляєва, І. С. Олійника, Е. К. Іваненка, Л. П. Рожило, О. С. Скорик, Л. М. Симоненкової та інших).

Науковці зійшлися на думці, що перші програми мали формально-граматичне спрямування. Із переходом на комплексну систему навчання нові програми не орієнтували на засвоєння чітко визначеного кола знань, а передбачали вивчення мови шляхом спостереження окремих відомостей з фонетики, опрацювання деяких питань з морфології й синтаксису та набуття практичних навичок з орфографії і пунктуації без чіткого плану і системи зв'язку з іншими видами занять. Не завжди враховувалися вікові особливості учнів.

Із 1933 року школи України працюють за новою програмою.

У «Пояснювальній записці» основного курсу програми з української мови середньої загальноосвітньої школи. Рідна мова. 5—11 класи. — К.: Освіта, 1993, укладеної О. М. Біляєвим, Л. М. Симоненковою, Л. В. Скуратівським, Г. Т. Шелеховою, чітко визначено основні дидактичні функції, навчальні та загальнопедагогічні завдання курсу, даються конкретні поради вчителям, визначаються шляхи і методи навчання української мови.

Одним з основних шляхів та засобів ефективного навчання автори вбачають у застосуванні різних способів структурування навчального матеріалу з використанням узагаль-